

6. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А. Крижанівська, Л. Симоненко, Т. Панько та ін. – К.: Наук. думка, 1984. – 194 с.
7. Франко І. Твори в двадцяти томах.– К., 1956. – Т. 19: Філософські, економічні та історичні статті. – 779 с.

This article deals with the analysis of the historical stages of the development of economical system of terms. Questions relating to the role of the formation of economic system of terms are also considered there. The terms also have been classified according to the lexico-thematic groups.

Key words: economic term, system of terms, lexical terms.

Фернос Ю. І.

ПРИЗВИЩЕВІ НАЗВИ ТА ПРИЗВИЩА НА -АК (-'АК), -ЧАК В АНТРОПОНІМІЇ УМАНЩИНИ

У статті проаналізовано прізвищеві назви та прізвища Уманщини, утворені за допомогою поліфункціонального форманта -ак (-'ак), -чак, висвітлено динаміку розвитку аналізованої словотвірної моделі (на прикладі п'яти часових зрізів).

Ключові слова: антропонім, онім, апелятив, поліфункціональний формант.

Лексичний склад мови становить систему з властивими їй підсистемами. Для створення повної синхронної і діахронної картини словникового складу сучасної української мови слід вивчати всі її лексичні групи, в тому числі і всю ономастику. У широкій типологічній парадигмі онімних класів особливу увагу дослідників привертають насамперед антропонімним назвам (іменам, по батькові, прізвищам), всебічне вивчення яких охоплює більшу частину ономастичних досліджень останніх десятиліть.

Локалізація різних типів онімів (і прізвищ зокрема), формування їх етимологічних, семантичних, структурно-словотвірних особливостей значною мірою залежать від історичних передумов виникнення, первісного поширення та функціонування. Таке положення є принциповим в аспекті словотвірного аналізу антропонімів – розкриваючи словотвірну структуру сучасного прізвища, дослідник мусить звернутися до фактів історії мови, бо процес творення прізвищ – це вже історія мови, це вже історичний, а не сучасний словотвір [18, 25]. На необхідності вивчення ономастичних одиниць у діахронічному аспекті наголошують дослідники ономастичної лексики: А. М. Залеський [5], Ю. О. Карпенко [6], Р. І. Остах [10], В. П. Шульгач [19].

Активне вивчення всіх типів власних назв (топонімів, гідронімів, антропонімів тощо) зумовило необхідність всебічного дослідження ономастичних своєрідностей окремих регіонів як з метою розкриття історії виникнення, динаміки, особливостей функціонування і структури цього своєрідного класу лексики в межах певних географічних ареалів, так і у зв'язку з дослідженням загальної картини розвитку ономастичної науки.

Відсутність дослідження прізвищ Уманщини, яке б ґрунтувалося на аналізі відповідного історичного та сучасного матеріалу в синхронічному та діахронічному аспектах (на основі даних п'ятьох часових зрізів), зумовлює актуальність даної теми. Важливість нашого дослідження полягає в тому, що результати його виявляють регіональну специфіку українського антропонімікону й певною мірою доповнюють

загальну картину української ономастики, розширюють знання в цій галузі мовознавчої науки.

Українські прізвища творилися від імен (переважно церковно-християнських), імен-прізвицьк (генетично пов'язаних з автохтонними іменами) та апелювативних означень особи (назв на позначення професії чи заняття першоносія, етнічною приналежністю, соціальним станом, місцем походження та проживання). Становлення цих лексем у ролі прізвищ відбулося на основі специфічних словотвірних процесів у межах цього класу онімної лексики. Кожен дослідник подає власне бачення та розуміння словотвірної структури прізвищ. Сьогодні ономасти все частіше виділяють два основні словотвірні способи деривації прізвищ: семантичний (лексико-семантичний) та морфологічний (афіксальний). Залежно від способів творення прізвищеві назви та прізвища Уманщини класифікуємо на п'ять груп: назви, утворені лексико-семантичним, афіксальним, морфолого-синтаксичним, синтаксичним способами та шляхом слово- та основоскладання.

Афіксальний спосіб деривації прізвищ полягає у з'єднанні афіксальних морфем із коренем або похідною твірною основою в одне слово за певними словотвірними моделями, що діють в окремій мові на різних етапах її розвитку [15, 28]. Морфологічний спосіб творення прізвищ відрізняється від лексико-семантичного формантами, які, приєднуючись до твірних основ, утворюють структури, що не мають омонімічних відповідників на апелювативному рівні. Окрім цього прізвища, утворені лексико-семантичним способом, спочатку функціонували як імена або прізвицька, а прізвища, утворені морфологічним способом, одразу ставали особовими назвами, що характеризували особу за батьком чи матір'ю, рідше за дідом або бабою (виконували ідентифікуючу функцію).

Прізвищеві назви та прізвища Уманщини, утворені шляхом афіксації, виникали у результаті додавання патронімічних суфіксів **-енк-о**, **-ич**, **-ович/-евич**, **-овець** та поліфункціональних: **-ук (-'ук)**, **-чук**, **-ак (-'ак)**, **-чак**, **-ик (-ік,-ек)**, **-к-о**, **-ець**, **-ок**, **-ій / -ей**, **-ай**, які в період становлення прізвищ виражали родинні зв'язки. Прізвища з посесивними формантами **-ов (-ев)**, **-ів (-їв)**, **-ин (-ін)** відносимо до морфолого-синтаксичних дериватів.

Слід зауважити, що деякі прізвища із формантом **-ак** не мають однозначної словотвірної мотивації. Так, прізвище *Ступак* можна вважати продуктом афіксального способу творення (як похідне від дієслівного апелювативу *ступати*, або як прізвище, утворене лексико-семантичним способом (*ступак* – “1. кінний мли; 2. кінь, що йде доброю ступою; 3. загнутий верхній край лопати чи заступа” [14, IV, 222 – 223]); *Дзюбак* (*дзюба* – “рябий від віспи”; *дзюбак* – “мотика” [ЕСУМ, II, 61]; *Сугак* (*суга* – “наліт на спраглих губах”; *сугак* – “1. зоол. сайгак; 2. залізний інструмент” [ЕСУМ, V, 465]); *Чепак* (*Чена* < серб. чи хорв. чол. ім'я *Чена*; *чепак* – “очіпок” [18, 601]). Кількість таких назв на території Уманщини становить: XVII ст. – 25 %, XVIII ст. – 25 %, XX ст. – 33,33 %, початок XXI ст. – 13,33 %.

Через поліфункціональність та полісемантичність суфікса **-ак** іноді важко розмежувати патронімічне та, наприклад, атрибутивне чи агентивне значення форманта. М. Л. Худаш тут слушно зазначає, що у неоднозначних випадках походження утворень на **-ак (-'ак)**, **-чак** слід виходити із семантичного характеру основи [17, 152].

Суфікс **-ак** функціонував ще в індоєвропейській мовній спільності і утворював лексеми на позначення осіб [8, 25-26]. Він належить до найдавніших іменникових формантів з основним **-к-** [8, с. 52]. Серед українських особових назв суфікс **-ак** набув поширення у XIV-XV ст. [1, 109]. Він оформляв варіанти відкомполітичних (Боракъ) та відапеліативних імен (Гусакъ) [4, 98; 138], а у XVI ст. також і християнських імен (Костякъ) [7, 86]. Із середини XVI ст. на західноукраїнських землях фіксуються прізвищеві назви з вищезазначеним формантом [16, 123], хоча на Гуцульщині особові назви на **-ак**, **-чак** з'являються лише у другій половині XVIII ст. унаслідок міграційних процесів із сусідньої Бойківщини [2, 8]. На Лівобережній Україні антропонімів із формантом **-ак** було дуже мало навіть у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. [9, 20]. С. Є. Панцьо припускає можливість знаходження епіцентру іррадіації словотвірного типу на **-ак (-'ак)**, **-чак** на Лемківщині [11, 62], адже писемні пам'ятки Гуцульщини, Бойківщини та Закарпаття доводять, що він проник на ці землі пізніше [3, 120].

М. В. Бірила вважає, що спочатку суфікс **-ак** виконував демінутивну функцію у власних назвах, але згодом втратив її і набув значення патронімічності. В українській антропонімії найбільша кількість прізвищ на **-ак (-'ак)**, **-чак** має виразне патронімічне чи матронімічне значення, аналогічно до прізвищ на **-ович**, **-евич** [13, 118]. Як зазначає П. П. Чучка, суфікс **-ак** долучився до слів усіх іменних частин мови і виявив найвищу продуктивність у таких категоріях особового іменника, як назви за діяльністю, за соціальним станом, за місцем проживання або походження. Його фонетичні варіанти зумовлені позиційними чинниками: суфікс **-ак** при сполученні з основами на м'який приголосний видозмінюється в антропоформант **-як** (*Нагерняк*), суфікс **-чак** утворювався при поєднанні форманта **-ак** з основами на **-к** унаслідок І палаталізації приголосних (*Тимчак* < Тимко + **-ак**).

У сучасному антропоніміконі України прізвища на **-ак (-'ак)** мають кількісну перевагу у західних областях країни: Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській, де вони займають третє місце [12, 80]. Зберігає свою продуктивність аналізований формант і в антропонімії Бойківщини (24 %), Західного Поділля (16,1 %) та Гуцульщини (11,68 %). На території північної Тернопільщини (3,64 %), Дніпровського Припоріжжя (3,44 %), Лубенщина (2,76 %), Середньої Наддніпрянщини (2 %) та північної Донеччини (1,7 %) аналізований формант не набув поширення.

На території Уманщини суфікс **-ак (-'ак)**, **-чак** належить до малопродуктивних: XVII ст. – 0,57 %, XVIII ст. – 0,68 %, XIX ст. – 0,28 %, XX ст. – 0,27 %, початок XXI ст. – 1,91 %.

За допомогою зазначених формантів утворювалися як патроніми, так і матроніми, онімного та відапеліативного походження. Помітну частину сучасних прізвищ на **-ак** (XX ст. – 16,66 %, початок XXI ст. – 20 %) становлять відіменні назви. Враховуючи генезис і структуру лексичної бази, поділяємо їх на такі групи:

• **повна іменна основа чоловічої церковно-слов'янської особової назви + -ак:** *Род-ак* (< Род; пор. Іродіон), *Саул-'ак* (< гр. Саул).

• **повна іменна основа чоловічої церковно-слов'янської особової назви + квалітативний іменний суфікс + -ак:** *Максим-ч-ак*, *Микит-ч-ак*, *Пилип-ч-ак*, *Тим-ч-ак* (< Тимко < Тимофій), *Філіп-ч-ак*, *Хом-ч-а-к*, *Юр-ч-ак*.

• усічена іменна основа чоловічої церковно-слов'янської особової назви + -ак: *Варн-ак* (< Варнава).

• усічено-суфіксальна іменна основа чоловічої церковно-слов'янської особової назви + -ак: *Андр-уц-ак* (< Андрусъ < Андрій).

• усічено-суфіксальна іменна основа жіночої церковно-слов'янської особової назви + -ак: *Мар-уц-ак* (< Маруся < Марія), *Паруц-ак* (< Паруся < Параска).

• усічена іменна основа чоловічої або жіночої церковно-слов'янської особової назви + -ак: *Мар'як* (< *Мар'ян*, *Мар'яна*; < *Марія*; < *Марина*, *Марин*)

• повна іменна основа іншомовної особової назви + -ак: *Баджурак* (< Бадзьо < Базьо < угор. *Bazil* [18, 43]), *Шимон-як*.

• усічена основа давньослов'янської відкомполітичної особової назви + -ак: *Дзвеняк*, *Дзвиняк*, *Дзвіняк* (< Дзвен[иславъ]), *Мотяк* (< Мот < Мот[ігост]).

Цікаво, що серед прізвищевих назв та прізвищ Уманщини XVII – XIX ст. відіменних утворень на -ак не виявлено.

Інші прізвища на -ак своєю лексичною базою прямо чи побіжно тяжіють до апеллятивної лексики української мови. До прізвищевих основ такі апеллятиви увійшли порізно. Частина до закріплення у формі прізвищ була прізвицьками (спадковими сімейно-побутовими або індивідуальними), решта – реальними характеристиками осіб за їх заняттями, становищем тощо. З погляду семантики та структури лексем, що стали базою прізвищ, останні поділяємо на групи:

1. Прізвища, в основах яких відображені давньослов'янські відапеллятивні імена. Ця група прізвищ включає утворення, мотивовані власними слов'янськими автохтонними іменами відапеллятивного походження та прізвицьками, які були співзвучними з апеллятивами рідної мови. Оскільки такі іменування за своїм генезисом та семантикою твірних основ дуже неоднорідні, то спроба класифікувати їх супроводжується низкою проблем, які не мають однозначного вирішення. Одна з них – питання розмежування слов'янських автохтонних імен відапеллятивного походження та вуличних прізвищ, які першоносії отримували протягом життя за якоюсь побутовою мотивацією. Адже у процесі становлення прізвищ, коли вживання особових власних імен не було регламентоване державними актами, і користування ними навіть в офіційній практиці базувалося на народно-побутовій основі, та чи інша особа могла бути ідентифікована в діловому документі як своїм слов'янським автохтонним іменем, так і вуличним прізвищем [4, 104]. Імена та прізвицька відапеллятивного походження, які були твірними основами для прізвищ, традиційно поділяють на дві категорії: 1) назви особові, або “*nomina personalia*” (такі, які ідентифікували носіїв за їхніми індивідуальними особливостями) і 2) назви неособові, або “*nomina impersonalia*” (такі, що були вжиті метафорично, мотиви виникнення яких сьогодні з'ясувати неможливо: за назвами різних побутових предметів, назвами тварин, рослин тощо). Кількість особових та неособових назв становить: XVII ст. – 18,75 % та 37,5 % відповідно, XIX ст. – 60 % / 20 %, XX ст. – 33,33 % / 25 %, початок XXI ст. – 22,22 % / 27,77 %. Серед прізвищевих назв Уманщини XVIII ст. виявлено лише особові назви (25 %).

• імена та прізвицька розряду “*nomina personalia*”: *Бочак* (< бочити – “відвертатися, сторонитися” [СУМ, I, с. 223]), *Буцмак* (< діал. буцматий – “вгодований”), *Бучак* (< буча – “крик, галас” [СУМ, I, с. 268]), *Верещак*, *Галак* (< галакати – “кричати”

[14, I, с. 267]), *Лисак*, *Нерушак*, *Паршак* (< паршивий), *Рижак*, *Сторчак*, *Трегубчак*, *Трепак* (< трепати – “1. йти; 2. жадно їсти” [14, IV, с. 281]), *Ходак*, *Шлапак* (< шлапати – “ходити, видаючи характерні глухі звуки” [СУМ, XI, 488]), *Шумак*;

• **імена та прізвиська розряду “nomina impersonalia”**: *Віштак* (< вішта – “крик на коней: наліво” [14, I, 243]), *Вуйчак* (< вуйко), *Галушак*, *Глобчак* (< глоба – “1. зігнуте від природи дерево; 2. залізний клин; 3. перен. клопіт” [14, II, 290]), *Горишак*, *Гробчак*, *Дубчак*, *Жорняк*, *Журавчак*, *Завадяк*, *Колінчак*, *Копитчак*, *Коріняк*, *Матуляк* (пор. матула – “весь невід, крім матні” [14, II, 411]), *Охмак* (< охмати – “бажати, прагнути” [14, III, 79]), *Пальчак*, *Первак*, *Пирожак* (< пиріг; пор. Пирог[ост]), *Погребняк*, *Полторак*, *Рибчак*, *Сучак*, *Сьомак*, *Шостак*.

2. Прізвища, утворені від апелятивних означень особи, які об’єднують назви:

• **пов’язані з соціальним станом, постійним заняттям чи віросповіданням людини**: *Бочкурак* (< бочкур < очкур – “у міщан презирлива назва селянина” [14, I, с. 91]), *Дзембак* (дзембати – “сідлати коня” [ЕСУМ, II, с. 57]), *Ратушняк* (ратушний – “член сільського чи міського управління” [14, IV, 7];

• **похідні від назв осіб за місцем походження або проживання**: *Загурняк*, *Зарудняк*, *Могильчак*, *Новак*, *Піддубняк*, *Підмогильняк*;

• **похідні від назв осіб за їхньою етнічною належністю**: *Мазурак* (< мазур – “поляк з Мазурії” [14, II, с. 397]), *Рушак* (< руський), *Турчак* (< турок).

Кількість таких утворень становить: XVII ст. – 18,75 %, XVIII ст. – 50 %, XIX ст. – 20 %, початок XXI ст. – 16,99 %.

В антропоніміконі Уманщині виявлені утворення від агентивних назв на **-ак**: *Батрак*, *Босак*, *Бурсак*, *Дворак* (< дворак – “дворова людина” [14, I, 363]), *Рибак*, *Скрипак*, *Співак*. Такі прізвища розглядаємо як продукт лексико-семантичного способу творення.

Отже, прізвища на **-ак (-’ак)**, **-чак** посідають в антропонімії Уманщини досить помітне місце. Як і інші українські прізвища, вони виникали від особових імен та колишніх відапелятивних прізвиськ людей. Становлення цих лексем як прізвищ відбулося двома способами: афіксальним та лексико-семантичним.

Використана література:

1. *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови : Нариси зі словозміни та словотвору. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. *Близнюк Б. Б.* Про дві найпродуктивніші словотвірні моделі гуцульських прізвищ // Проблеми регіональної ономастики : тези доповідей і повідомлень наукового семінару. – К., 1994. – С. 7-8.
3. *Бучко Г. Е.* Фамілії Бойковщини в період их становлення и в наше дни : дисс. ... канд. філол. наук : 10.02.02. – Ужгород, 1986. – 207 с.
4. *Демчук М. О.* Слов’янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. / Марія Олексіївна Демчук. – К.: Наук. думка, 1988. – 172 с.
5. *Залеський А. М.* Спостереження над українськими прізвищами XVII ст. (на матеріалі інвентаря с. Перегінське) // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1964. – Т. 6. – С. 139-145.
6. *Карпенко Ю. О.* Реєстри Війська Запорозького і проблема постановня українських прізвищ // Питання історичної ономастики. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 182-201.
7. Керста 1984: Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. – К.: Наук. думка, 1984. – 152 с.
8. *Мартинів В. В.* Праславянская и балтославянская суффиксальная деривация имён. – Минск, 1973. – 59 с.

9. *Неділько О. Д.* Про утворення українських прізвищ // Українська мова та література в школі. – 1967. – № 9. – С. 19-25.
10. *Остап Р. И.* Украинская антропонимия первой половины XVII века. Мужские личные имена (на материале Реестра Запорожского Войска 1649 г.): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1985. – 16 с.
11. *Панцьо С. Є.* Антропонімія Лемківщини. – Тернопіль, 1995. – 124 с.
12. *Редько Ю. К.* Географія основних типів українських прізвищ на території УРСР // Тези доповіді Другої республіканської ономастичної наради. – К., 1962. – С. 77-84.
13. *Редько Ю. К.* Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – 214 с.
14. Словарь української мови / [упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко]. – К., 1907–1909. – Т. I–IV.
15. Словотвір сучасної української літературної мови / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К.: Наук. думка, 1979. – 408 с.
16. *Худащ М. Л.* З історії української антропонімії. – К., 1977. – 236 с.
17. *Худащ М. Л.* До питання класифікації прізвищевих назв // З історії української лексикології / [відп. ред. Д. Г. Гринчишин]. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 96-160.
18. *Чучка П. П.* Прізвища Закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів: Світ, 2005. – 704 + XLVIII с.
19. *Шульгач В. П.* Праслов'янський гідронімний фонд. – К., 1998. – 367 с.

The article deals with Uman surnames ending in polyfunctional suffixes -ak (-'ak), -chak. The epigenetics of the analysed proper names is traced.

Key words: anthroponym, onym, appellative, polyfunctional formant.

Шкаровська Т. В.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ СЛОВА 'ВІК' У ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКО-НАДДНІПРЯНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ

У статті проаналізовано назви слова "вік" у говірках окремої порубіжної діалектної зони, описано лексеми на позначення віку та подано їхнє вживання у вербалізованих конструкціях говірок.

Ключові слова: номінація віку, реалемне вираження, говірки середньополісько-наддніпрянського порубіжжя, іменники з темпоральним значенням.

Вивчення словникового складу української мови, який органічно пов'язаний із духовною та матеріальною культурою народу, є актуальною проблемою сучасного мовознавства. Давньою за часом формування і цінною як джерело інформації про історію мови є лексика народного календаря, який виявився найбільш вивченим на емпіричному рівні (праці П. Гриценка, Т. Григоренко, В. Карпової, І. Бочарової, В. Мойсієнка), однак залишається майже не дослідженим із семантичного боку. Особливо це стосується лексики на позначення часу, яка дає цілісне розуміння всієї хронологічної системи народної культури.

Проблеми номінації часу у славистиці розв'язували С. Толстая, М. Кочерган, М. Джиоева, етнолінгвістичний аспект календарних одиниць вивчали М. Толстой, В. Жайворонок, І. Климишин, К. Копержинський, Н. Алатирева, С. Килимник та ін. Лексику понятійного поля часу у говірках досліджували Й. Дзендзелівський,